

Дмитро Ващук

Формування інституту правового захисту на теренах України у контексті розвитку місцевого самоврядування (друга половина XV–XVI ст.)*

Стаття присвячена проблемі формування інституту правового захисту на українських землях у другій половині XV–XVI ст. Розглянуто статті пам'яток писемного права, зокрема, уставних земських грамот та Литовських статутів. З'ясовано, що з другої половини XV ст. починається становлення адвокатського корпусу, який законодавчо закріпив Статут 1529 р.

***Ключові слова:** правовий захист, адвокатський корпус, уставні земські грамоти, Литовські статутути.*

The article devoted to the study of the formation of institute of legal protection in Ukrainian lands in the second half of the 15th–16th century. The codified law articles, including landed privileges, and Lithuanian Statutes were considered. It was found that the advocatory, which was secured by the Lithuanian Statute of 1529, began to form since the second half of the 15th century.

***Keywords:** legal protection, advocatory, landed privileges, Lithuanian Statutes.*

1. Становлення системи правового захисту у другій половині XV — першій третині XVI ст.

Переломним моментом у процесі формування системи правового захисту у Великому князівстві Литовському стає друга половина XV ст. Саме у цей час основними правовими документами для вирі-

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

шення судових справ стають писемні джерела права — уставні земські грамоти¹. Їхні норми до видання Першого Литовського статуту в 1529 р. регламентували як внутрішньополітичне життя, так і юридичні відносини. На теренах України у достатутувий період чинними були артикули Волинського привілею трьох редакцій: 1501, 1508² і 1547 рр.³ та Київського 1507 і 1529 рр.⁴ Це були офіційні законодавчі акти судово-адміністративного, публічно-правового, приватноправового та соціально-економічного характеру, які надавалися верховною владою ВКЛі областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин. Вони жалувались від імені великого князя литовського з метою визначення характеру відношення області/землі до держави і регламентації взаємних стосунків між місцевим населенням і урядовими органами. Приводом до появи такого роду документації стала необхідність затвердження влади господаря в приєднаних регіонах. Практика ефективного використання норм уставних земських грамот у юриспруденції у достатутувий період сприяла розвитку місцевого самоуправління, зокрема, системи правового захисту особи. У цій публікації ми докладно розглянемо норми уставної грамоти Волинській землі 1501 р., які прямо чи опосередковано стосуються означеного питання.

Для порушення судової справи потрібна була скарга: «Ижъ староста и намєстники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, коли на кого жалоба прийдець, нижъли перво листом идучимъ обослати; а коли на два листы не станеть, тогда маюť децького послати» (1501 р., ст. 1).

Відповідно на практиці дія норми виглядала так: потерпіла сторона направляла документ («жалобу») старості чи намісникам, які зобов'язані були повідомити про неї кривднику у письмовій формі з певними вимогами. Якщо останній ніяк не реагував, то після другого письмового попередження направлявся судовий виконавець — «децький». Інша стаття доповнювала описану процедуру: «Естьли бы который противъни, што княз, або панъ, и землянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашимъ, што бы мель с тымъ вчинити, ино ему подле науки наше вчинити» (1501 р., ст. 4). Тобто, при отриманні скарги староста, який виконував функції судді, повідомляв про її зміст великого князя литовського. Останній

¹ Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV — поч. XVI ст.) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 90–101.

² Цитування привілеїв за виданням: Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К., 2009. — С. 269–277. У дужках вказуватиметься рік видання і номер статті.

³ Російський державний архів давніх актів. — Ф. 389: Литовська метрика. — Оп. 1. — Од. зб. 31. — Арк. 56–58. На нашу думку, на момент видання привілеїв вже втратив свою юридичну вагу внаслідок дії ПЛС, тому ми залишаємо його поза увагою дослідження.

⁴ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 278–291.

своєю чергою давав письмові вказівки стосовно розгляду справи. Таким чином законодавець обмежував можливе свавілля урядників у процесі судочинства. Розпорядження великого князя литовського виглядало так: «...Абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили», а розгляд справи відбувався згідно із «приказанем господаря нашего короля его милости»⁵.

Вказана норма доповнювалась наступним артикулом: «А кн(я)зя, и пана, и землянина старосте и наместьникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при себе посадити кн(я)зей, и пановъ, и землянь, тоже маеть его з ними судити» (1501 р., ст. 16). Відповідно урядники (староста чи намісники) не мали права самостійно чинити правосуддя. Вони зобов'язувалися залучити до судового процесу інших «суддів» — князів, панів, зем'ян. Їх присутність була об'єктивною необхідністю, а не просто примхою шляхти, оскільки, як слушно зауважував М. Максимейко, «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях... і часто лише вони (князі, пани і зем'яни. — *Д.В.*) могли засвідчити, яку норму права слід використовувати у конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»⁶. Таким чином, участь вказаних осіб у судовому процесі була законодавчо закріплена. Згідно із різноманітним актовим матеріалом, ординарним явищем було те, що князів, панів та зем'ян обирали не урядники, а позивач та відповідач⁷. Для останнього ці «судді» *de facto* виконували функції адвокатів, які мали не лише представляти його інтереси та забезпечувати правовий захист, а й слідкувати за тим, щоб судовий процес та вирок відповідали місцевому писаному праву. Цікавим є ще і той момент, що аналогічні права мала й сторона позивача. Це своєю чергою означало становлення інституту прокуратури. Під час судового засідання заслуховувались аргументи кожної із сторін, і лише після цього виносився вирок.

У разі незгоди із прийнятим рішенням по справі кожна із сторін мала право оскаржити вирок у великокнязівському суді, на так званому «вищому праві», а урядники лише встановлювали термін появи перед господарем: «...который княз або панъ, або землянинъ стоячи у праве перед старостою, або перед наместьники нашими, а отзовет ся до нас, господара, на вышъшее право, ино старосте, и наместьникомъ нашимъ того имъ не забороняти, рок положивши, коли мають перед нами стати» (1501 р., ст. 15). Таке засідання,

---

⁵ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z.L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. — Т. I: (1366–1506). — Lwów, 1887. — S. 94.

⁶ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С. 122.

⁷ Російська Національна бібліотека, м. Санкт-Петербург. Відділ рукописів. — Ф. 293: (Західно-Руські акти). — Оп. 1. — Од. зб. 35. — Арк. 1; Вацук Д. Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV — першій третині XVI ст. // Укр. іст. журн. — № 1. — 2014. — С. 71–72.

як правило, відбувалось під час сеймів, а судовий процес проходив за участю членів Панів-Ради та під головуванням великого князя литовського. Щоправда, розгляд судових справ на сеймах був надзвичайно обтяжливим. Особливо тому, що відтягував час, який необхідно було використовувати для вирішення негайних завдань, головно тих, заради яких і скликався сейм. Показовим щодо цього є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.: «до вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже назначений, а потім повторно обнародований, до цього часу ще не почався, говорять, що він повинен початися в перший день молодика; між тим, на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади»⁸. Можливо, тому господар намагався звести до мінімуму переводу справ на «вище право»⁹. Цікаве міркування з цього приводу висловив Є. Маховенко. Він вважав, що «довгий час (як мінімум до прийняття Першого Литовського статуту — *Д.В.*) незадоволені вироком оскаржували не сам вирок, і апеляція сприймалась не як перегляд справи у вищій судовій інстанції, при участі сторін, а як скарга на суддю, що він не чесний і розглянув справу однобічно. В такому випадку інша сторона заявляла, що спір уже вирішено у нижчому суді, і тому великий князь литовський не займався такою справою. Потерпіла сторона мала можливість зняти збитки прямо із судді і тоді спір відбувався між суддею та стороною, яка звинуватила суддю»¹⁰.

Зауважимо, що розглянута норма загалом була скасована Першим Литовським статутом (Частина перша, р. 6, § 1: «В суду ніхто ся не маєть отозвати перед правом ни до нас, господаря, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, але повинен будеть каждый один другому достояти права аж до конца»¹¹). Однак законодавець надавав таку можливість в разі розгляду справи «не podle права писаного», ускладнивши при цьому процедуру подачі апеляції. Зокрема, будь-яка особа судового процесу (позивач чи відповідач), вважаючи, що вирок у справі було прийнято із порушенням письмового законодавства, повинна була взяти у суді листа із цим рішенням, у якому зазначався порядок його винесення. Крім цього, судді зобов'язувались надати документ зі своїми печатками, і особа разом з цим листом та суддями прибувала до господаря або на найближчий сейм, де мала представити зазначений лист. У разі відмови судді надати випис зі справи скаргник разом із трьома шляхтичами мав право вимагати листа повторно, а суддя

⁸ *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства... — С. 124.

⁹ *Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum.* — Т. III: (1432–1534). — Lwów, 1890. — S. 294–295.

¹⁰ *Machovenko J.* Nelietuvišką žemių teisinę padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). — Vilnius, 1999. — P. 68–69.

¹¹ *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.). — Вильнюс, 2004. — С. 182.

не повинен був відмовляти. Коли і це не спрацювало, то на суддю накладався штраф у розмірі 12 рублів грошей на користь великого князя литовського, а тому відшкодовувались збитки (Частина друга, р. 6, § 1)¹².

Важливим нововведенням у системі захисту було право шляхти здійснювати судочинство серед власних підданих: «а людей ихъ не судити, и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати каждому зъ своего человека» (1501 р., ст. 5). Штраф («вина»), як видно з документа, стягували кожен зі свого підданого. Цією нормою законодавець значно «розвантажив» судовий процес, передавши частково судові повноваження власникам. Причиною її запровадження, на думку відомого історика права М. Чубатого, були фінансові питання, а не обмеження особистих прав селян. «В той час, — писав дослідник, — право суду держава вважає скоріше за джерело прибутку, ніж за вияв публічної влади. Тому перенесення права суду було лише делегування пану судити, а то важливіше — стягати прибутки, зв'язані із судом, цебто всі судові оплати»¹³. Водночас учений вважав, що домініальний (приватний) суд виникає на початку XV ст., і його першочерговим завданням була передача судових функцій від держави до приватних панів з метою фінансової користі з суду¹⁴.

У джерелах знаходимо звернення до вказаного положення. Зокрема, у 1522 р. в угоді між князями Сангушками Василем Михайловичем та Андрієм Олександровичем щодо вирішення земельних, кримінальних та інших справ було прийнято таке рішення: «А што ся дотычет наших урядников и наших боярь и наших мещан и людеи наших, ино тые наши врядники и бояре и мещане и люди наши промежку себе мають ся правовати перед тыми полюбовными судьями нашими*, а мы сами своими парсунами (при) том не маем быти, а што тые суди верху писаные, полюбовные промежку ими найдут, то мы с obu сторон (маем) принятия, а которых людей промежку ними тые суди найдут виноватых, ино тыежь суди тым виноватых мають роки покладати, водлуг земское ухвалы (курсив наш. — Д.В.), а мы вже сами промежку себе своими парсунами маем своих децких давати, на своих людей, хто кому будет виноват, без каждое отволокъ»¹⁵. Тобто, укладачі угоди повністю переклали вирішення судових справ між своїми підданими на обраних суддів, причому без особистої присутності. Слід зауважити, що така процедура не відображена в уставній грамоті, але й водночас не суперечила чинному законодавству. Відповідальність за недотримання умов угоди визначалась

¹² Там же.

¹³ Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права. (Записки за викладами на Тайнім Українськiм університетi у Львовi в рр. 1920–1923). — IV вид. / Перша і друга частина в однім томі. — Мюнхен, 1976. — С. 103.

¹⁴ Там само. — С. 165.

* Перший обрав собі суддею князя Василя Четвертинського, а другий — пана Михайла Семашковича. Саме вони, згідно угоди, мали вирішувати справу.

¹⁵ Archiwum ksiąg Sanguszków... — Т. III. — S. 231.

грошовим штрафом: «А хто бы з нас не хотел тых судей послушен быти, тот мает заплатити господарю, королю Его Милости тысячу коп грошей, а один другому пясот коп грошей»¹⁶. Як і у попередніх випадках, роль «адвокатів» виконували судді зі сторони відповідача.

Проте існувало виключення, коли староста чинив правосуддя серед приватновласницьких підданих. Це було можливим у випадку скоєння ними кримінальних злочинів чотирьох категорій (грабіж, згвалтування, нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу та підпал): «...старосте на замьку нашомь судити князскихъ, и паньскихъ, и земляньскихъ людей, што ся дотычеть розбою приличьного, квалть и всилство панское, и паней, шляхецькая рана, пожога, абы ся злодейство не множило» (1501 р., ст. 7). Причиною такого виключення було прагнення попередити поширення кримінальних злочинів («злодейства»). Водночас приватновласницькі піддані отримали право залучити до судового процесу додаткових осіб (суддів) з категорії зем'ян: «...а людей ихъ одинь наместьникъ не маеть судити, маеть тотъ, чий чоловікъ, судею собе зъ свое руки посадити которого землянина обобравъши...». Крім того, ця стаття регламентувала порядок свідчень на суді: «потварнымъ... светькомъ не верити» (1501 р., ст. 11). Мова йде не лише про повідомлення заздальгідь неправдивої інформації¹⁷, а й про людей, котрі мали право виступати свідками, причому як зі сторони захисту, так і зі сторони обвинувачення. Згідно з актовими джерелами, ще з кінця XIV ст. це «мали бути люди обов'язково вільні й повноправні, які могли б підкріпити своє свідчення присягою»¹⁸.

Кількість свідків не регламентувалось уставними грамотами, а самостійно визначалась спірними сторонами. Так, 15 червня 1496 р. у майновій справі зем'янки волинської Красовської зі своїм земляком Петром Мушатичем і його братом Іваном Андрієвичем на вимогу першої свідком виступав пан Якуб Монтовтович¹⁹.

У земельній суперечці між князем Андрієм Сангушком та волинськими зем'янами Грицьком, Султаном та Богданом Ставецькими (4 грудня 1527 р.) перший залучив свідками 20 шляхтичів та 100 простих людей. Однак Ставецькі виступили рішуче проти та почали вимагати від князя Андрія присяги «подле права земли Волинское», а також дозволу присягнути самим. Проте А. Сангушко не погодився з такими пропозиціями і відписав до великого князя литовського. Він апелював до того, «штожь дей в обычаи права земли

---

¹⁶ Ibidem. — S. 231–232.

¹⁷ Lietuvos Metrika. — Knyga № 225. (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. — Vilnius, 1995. — P. 89–90.

¹⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 111.

¹⁹ Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. — Т. I. — Вып. I: (1413–1498). — Варшава, 1896. — С. 109.

Волыньское (курсив наш. — *Д.В.*) того нет, хто ся о земли правует, абы мяль самъ присягати, нижли дей сведки годныи присягають и землю заводять»²⁰.

Зауважимо, що в привілеях немає жодного артикулу (статті), який би врегулював земельні суперечки, однак залучення свідків (при їх наявності) у будь-якому судовому процесі значно підвищувало вірогідність справедливого вирішення. Зважаючи на це, Сигізмунд наказував суддям²¹ на сеймі в Луцьку довідатись, «будет ли то в обычаи, у праве вашомъ Волыньскомъ, ижъ хто о землю ся правуетъ, самъ не присягаеть, нижли светки ихъ присягу делаютъ и выбы о томъ члонокъ межи ними уставили, подле давности обычая и права вашего Волыньского»*. Відповідно до цього і мала остаточно вирішитись справа «водле права земли Волыньское и розказаня и листов наших, которыи есмо имъ с obu сторон на то подавали»²². Як бачимо, обмеження на кількість свідків, залучених при розгляді справи, не існувало. Єдина умова, яку вимагала норма привілею, це правдивість свідчень. Щоправда, як видно зі змісту останньої справи, невизначена юридична компетенція свідків призводила до її суттєвого затягування. Лише 19 листопада 1529 р. Сигізмунд I Старий наказав вирішити наведену справу: «відповідно до нового Статуту (курсив наш. — *Д.В.*) судді повинні вислухати обидві сторони і допустити до присяги тільки свідків (курсив наш. — *Д.В.*)»²³.

Крім зазначених механізмів захисту, актуальними залишалися так звані копні суди, які «збереглися лише тому, що державне законодавство взяло їх під свою опіку»²⁴. Однак вони не були домінуючими та постійними, а функціонували при потребі, збирались у чітко визначеному місці і вразі виникнення конкретного випадку. Правомірним, за дослідженнями А. Гурбика, вважався такий копний суд, який відбувався у традиційних місцях. У поселенні це були центральний майдан, околиці церкви чи села; за його межами — кордони населених пунктів, ставки, урочища, стародавні могили, перехрестя тощо. В інших місцях рішення копного суду могло вважатись неправомірним. Виняток становили ті випадки, коли копа збиралась безпосередньо на місці злочину²⁵. При великій кількості людей на копі від

²⁰ Archiwum książąt Sanguszków... — Т. III. — S. 318–319.

²¹ У даній справі ними були: владика володимирський і берестейський Іон, владика луцький Пахнотій, староста луцький, князь Федір Михайлович Чорторійський, намісник крем'янецький, пан Якуб Михайлович Монтовтович, а також князі, пани і зем'яни Волинської землі.

* Схоже на те, що судді мали з'ясувати це питання і оформити відповідну статтю до привілею.

²² Archiwum książąt Sanguszków... — Т. III. — S. 318–319.

²³ Ibidem. — S. 358.

²⁴ Чубатий М. Огляд історії українського права... — С. 168.

²⁵ Гурбик А. Трактатування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. — К., 2009. — Т. I. — С. 12–15.

кожного села обирались представники, зазвичай від 3 до 20 осіб²⁶. До їх компетенції входило проводити розслідування, обшуки, опитувати свідків тощо, щоправда, без винесення остаточного вироку, який цілком залежав від копи²⁷. Однак безперечним є той факт, що представлення чи спростування доказів вини обвинуваченого залежало цілком від обраних суддів, авторитет яких мав бути бездоганим та визнаватись усією громадою.

Важливим елементом системи правового захисту як особистого життя, так і майна була застава («зарука»). Цьому інституту в уставній грамоті присвячено дві статті: «Нижъли кому хто заручить колко копъ на нас, а тая бы зарука доведена была на кого бы справнымъ доводомъ, ино то есть в нашей воли (1501 р., ст. 6); А слугам старостинымъ ездячи по селомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотел ни чие именье мощно наехати, а любо кого забити, а онъ будеть заручати, и на то довод вчинит, то есть справная зарука» (1501 р., ст. 10). Тобто мова йде про те, що в разі укладення «заруки»²⁸ у грошовій формі на користь господаря, він виступав гарантом її дотримання. Слугам старости при роз'їздах по приватновласницьких маєтках заборонялось самостійно стягувати «заруки»²⁹. Застава мала юридичну силу лише тоді, коли особа на суді надавала докази імовірного наїзду на її маєток чи загрози життю.

Відповідно до опрацьованих джерел у системі правового захисту класифікуються два типи застав:

1) «Зарука» для з'явлення у суді. Цей документ виступав своєрідним гарантійним листом сторони позивача. Він укладався з єдиною метою: притягнути до відповідальності відповідача у встановлений термін, а при неприбутті на суд виплачувалась грошова компенсація, власне, «зарука» (застава). Наприклад, у листі до князя Андрія Михайловича Сангушка Сигізмунд I Старий наказував обрати собі «дільчих» та разом із «дільчими» князя Андрія Олександровича Сангушка і його сина Федора у встановлений термін «*под зарукою нашою, под тисячма копами грошей*» (курсив наш. — Д.В.) ... натом місцы стал и діл ровный в тыхъ именьяхъ с ними вчинил, и што тые ділчие ваши, обедеве стороне, промежи вами найдут, тогобы еси был

---

²⁶ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1928. — Вип. 4. — С. 143.

²⁷ Гурбик А. Правовий інститут «гоніння сліду» в копному судочинстві українських земель Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. — К., 2013. — Т. II. — С. 97.

²⁸ Див. також праці: *Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne*. — 1985. — Т. XXXVII. — З. 2. — С. 123–137; *Ibid. Zaruka (Vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*. — Warszawa, 1993. — 193 s.

²⁹ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. — К., 1889. — С. 21.

послушон конечно, абы то инакъ не было (6 квітня 1527 р.)»³⁰. Зазначена справа цікава ще й тим, що обидва князі зобов'язувались залучити для вирішення конфлікту сторонніх осіб — «дільчих», від яких, власне, і залежало остаточне рішення.

2) *Охоронна «зарука»*. Метою видачі такого документа було «недопущення правопорушень»³¹ та особиста безпека. На жаль, нами поки що не виявлено документів, які б ілюстрували дію норми на Волині. Проте, за свідченням джерел, це явище було типовим для усієї держави. Зокрема, 15 грудня 1519 р. «охоронну заруку» отримав троцький воевода, державця мозирський Ольбрахт Гаштольд. Він повідомив великого князя литовського про розлад («мерзязька») у стосунках із віленським воеводою Миколаєм Радзивілом, і через це «небезпечень на тоть сьєимъ ехати, которыи есмо всем вашей милости Паном Радамъ нашимъ положили мети». Тому він просив поновити попередню «заруку» в сумі 20 тис. кіп грошей. Що і було зроблено Сигізмундом: «Прото ж, абы твоя милость (М. Радзивил. — *Д.В.*), и с сынми своими, с паномъ воеводою троцкимъ были в миру и во покои сами межи собою и служебники вашими, одинъ на другого ни словом, ани рукою, ани чимъ инымъ не сегали, и были бы ваша милость межы собою во всемъ в покои под тою зарукою нашою двадцатма тисечеи копъ грошей, а дела нашы и земские ажбы ваша милость справовали и радили во всем згодливе»³². Значно пізніше, 14 липня 1525 р. О. Гаштольд, будучи вже віленським воеводою та старостою бельським і мозирським, знову отримав охоронного листа від злочинних намірів підчасного Яна Миколайовича Радзівіла. Останній настільки вже знахабнів, що володар змушений був послати до нього свого дворянина із відповідним листом, у якому Сигізмунд I Старий «повторє тебе приказуємъ под тым же закладом нашим, под тридцатма тисячами копами грошей, а сторона стороне — двадцать тисечи коп грошей, абы еси через то на пана воеводу, его милость, пана Кгаштолта самого, и на слуг, и подданных его как рукою, так и словом не сегал, и во всемъ добром покою и слуги, и подданные твои напротивку пана воеводы и слуг, и потданных его милости быти конечно». Розв'язати справу володар обіцяв після приїзду до ВКЛ³³. Тобто, сума застави була встановлена у 30 тис. кіп грошей, з яких 10 тис., у разі її порушення, йшло на користь великого князя литовського. Принагідно зауважимо, що вже в другій половині XVI ст. шляхтичі, якщо не мали можливості власними силами чинити опір наїздам, крім охоронних

³⁰ Arhiwum książąt Sanguszków... — Т. III. — S. 301–302.

³¹ *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 152.

³² Lietuvos Metrika. — Knyga № 10. (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. — Vilnius, 1997. — P. 58.

³³ Lietuvos Metrika. — Knyga № 224. (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. 168–169.

грамот, «шукали підтримки у своїх патронів, які в свою чергу зобов'язувалися захищати клієнтів»³⁴.

Отже, з другої половини XV ст. норми письмового законодавства стають домінуючими у суспільстві, поступово витісняючи звичаєве право. Незважаючи на те, що в уставних грамотах прямо чи опосередковано не згадуються представники адвокатського корпусу, проте особи, які виконували захисні юридичні функції, стали частиною правової системи. Доказом цього є відповідні артикули Першого Литовського статуту, який став першим чинним письмовим кодексом для усієї території Великого князівства Литовського: «Тэж уставуем, иж кождый воевода наш и старость, и маршалок земский, и маршалок дворный, и державцы наши кождый у своем повете не мають подданных наших иначе судити и справовати, леч тыми писаными, которые всим подданным нашим Великого князства дали»³⁵.

2. Завершення формування правових засад системи правового захисту за Литовськими статутами

Підготовка тексту Першого Литовського статуту велась досить тривалий час. Перші відомості про те, що у державі з'явиться єдиний писемний кодекс, відносяться до початку XVI ст. Зокрема, вже у цитованій вище уставній грамоті Волинської землі 1501 р. законодавець зазначав: «А то имь маемъ все держати тые члоньки, што в семь нашомъ листе верху стоить выписанный, до тыхъ часов, поки права, Статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовському, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне н(а)шой уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ подле Статуту»³⁶. Для вироблення тексту була створена спеціальна комісія, яку очолив канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Гаштольд. Особливістю прийнятого Статуту стало те, що комісія «не притримувалась системи кодифікації, прийнятої у римському праві, а напрацювала свою»³⁷. Відповідно, його зміст охопив правові норми тих земель, які входили до складу ВКЛ³⁸.

Враховуючи той факт, що так чи інакше у судових процесах брали участь особи, які забезпечували потерпілій стороні правовий захист, цілком закономірною є наявність у тексті Статуту відповідної статті: «Р. 6, арт. 9:

³⁴ Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 4. — С. 108.

³⁵ Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.)... — С. 181.

³⁶ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 271.

³⁷ Юхо А. Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. — Т. 2: Кадэцкі корпус — Яцкевіч. — Мінск, 2006. — С. 631.

³⁸ Докладніше про це див.: Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 177–194.

О прокураторы»³⁹. Її зміст умовно ділиться на дві частини. Перша, безперечно, була прийнята у 1529 р.: «О имения, о шкоды, о квалты не мает жаден чужоземец прокуратором быти ани о том мовити перед нами, господаром, ани у земском праве, одно который бы был у Великом князстве оселый»⁴⁰. Тобто прокуратором (у нашому розумінні адвокатом) не міг стати іноземець, а тільки та особа, котра мешкала на теренах Великого князівства Литовського. Водночас стаття окреслила компетенцію справ, до яких міг залучатись прокуратор: майнові (земля, маєтки та ін.), різноманітні збитки та розбійні напади⁴¹. Близько 1540 р. первинна редакція Статуту суттєво доопрацьовується⁴², а цитований артикул доповнюється другою частиною: «А што ся дотычет ч(е)сти, хто бы кому на честь приганил, в таковой речи мает кождый себе прокуратора мети, кого-колве может достати, хотя и не оселого у Великом князстве»⁴³. Законодавець дозволив іноземцям бути прокураторами у тих випадках, коли справа стосувалась образи шляхетської честі.

Незважаючи на дію зазначеної норми на практиці, на думку С. Борисенка, «адвокатура другої чверті XVI ст., здебільшого, слугувала не громадським інтересам, а приватним». Важко не погодитись з історією у тому, «що повна невиясненість публічно-правового становища адвокатури, не визначеність стосунків між повіреним та його клієнтом, невідповідальности за свою діяльність, теж розвивали в адвокатурі самісінькі корисливі намагання нажити будь-яким способом, втягуючи клієнтуру в даремні тяжби, використуючи свої спеціальні знання у власних корисливих інтересах»⁴⁴.

---

³⁹ Саме термін «прокуратор» на означення захисника інтересів у суді згадується на теренах Великого князівства Литовського вже на початку XVI ст. Зокрема, у 1511 р. Сигізмунд I Старий із Панами-Радою запропонували пану Миколаю Филиновському, який не з'явився до суду, отримавши відповідні письмові повідомлення, доручити представляти свої інтереси у суді прокуратору: «а естли бы тежъ самъ не поспешонъ былъ, и он маеть съ тыми листы прокуратора своего прислати на тот же рокъ» (*Попелюшко В.* Щодо питання про зародження та становлення адвокатури України // *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». — 2016. — № 1 (13). — С. 7).

⁴⁰ *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.)... — С. 188.

⁴¹ Останні два типи злочинів з'явилися в артикулі недаремно, а мали свою рецепцію. Скажімо, ще в 1511 р. відповідачу пану Янушу Костевичу у справі стосовно «квалту и грабежу» дозволялось замість себе надіслати «прокуратора своего за себе мовити» (*Попелюшко В.* Щодо питання про зародження та становлення адвокатури України... — С. 8).

⁴² *Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут (1529 г.)... — С. 116.

⁴³ Там же. — С. 188–189.

⁴⁴ *Борисенок С.* Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі // *Праці комісії для виучування західно-руського та українського права*. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 143–144.

Саме це стало причиною прохання шляхти на Віленському сеймі в січні 1547 р. про скасування інституту «прокураторства». Її представники звернули увагу на те, що прокуратори в процесі судової справи «непотребними а широкими вымысли своими его королевской милости и паномъ радамъ ихъ милости працы [а] трудности задають, такъ, ижъ тежъ его милость многокrotь, отъложивъши часомъ на сторону пильнейшыи а потребнейшыи sprawy свои господарские и земские, мусить ся коло таковых вымысловъ прокураторскихъ съ паны радами працювати». Тобто, вони обвинувачувались у свідомому затягуванні суду, що, врешті, заважало вирішенню державних справ. Крім цього, шляхта також повідомляла про особисті збитки від такої тяганини: «якіе тежъ трудности и наклады сутяжьи за таковыми ихъ вымысли и за продолженьемъ речей и за отъволоками прыймуютъ, того многіи з васъ сами на себе скоштовали». Врешті було сформульовано прохання не допускати прокураторів до судових засідань, а замінити їх на своїх приятелів: «и просите, абы черезъ то прокураторы жадныхъ речей у суда, такъ передъ его королевскою милостью, яко тежъ и передъ паны радами ихъ милостью не справовали, хиба естли бы который для хоробы своее альбо для недостатку вымовы не могъ къ тому snadней прыйти, абы речъ свою такъ достаточну могъ на судей преложити, таковой можетъ речъ свою справовати черезъ прыятеля своего, а не черезъ прокуратора наемного»⁴⁵. Однак господар не задовольнив прохання шляхти, навіть більше того, «порадив» їм не наймати прокураторів: «ижъ его королевская милость до прокураторовъ вашихъ, кому суть mezi вами потребни, ничего мети не рачытъ и, коли ихъ сами наймовати не будете, тогды тежъ они, подобно, ни отъ кого ничего справовати не будутъ»⁴⁶. Так було підтверджено легітимність адвокатури, а Другий Литовський статут 1566 р. значно конкретизував її діяльність, що відображено в декількох артикулах розділу 4.

Особі дозволялось замість себе до суду направити відповідних представників («прокуратора» або «умоцovanого»)⁴⁷: «ижъ кгды бы хто за позвы або на котромъ року припаломъ не могъ на праве быти, такъ за хоробою яко и за иными некоторыми прычынами и потребами своими; тогды прокуратора або умоцovanого своего можетъ у место себе у права мети». Його легітимність підтверджувалась особистим дорученням, котре затверджувалось земським або замковим урядом із відповідним виписом з книги. Крім цього,

---

⁴⁵ Русская Историческая Библиотека. — Т. XXX: Литовская Метрика. — Отд. I-II. — Ч. 3: Книги публичных дел. — Т. 1. — Юрьев, 1914. — С. 159–160.

⁴⁶ Там же. — С. 160.

⁴⁷ На думку Н. Старченко, «для шляхетського загалу поняття «прокуратор» асоціювалося з особою найманого адвоката, «умоцovanий приятель», своєю чергою, вказувало на той тип стосунків, до якого прагнула шляхетська спільнота» (Старченко Н. Умоцovanі — прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2002. — Вип. 1. — С. 112).

усі, хто мав особисті печатки, засвідчували ними та власними підписами листи; хто не умів писати — чинив усне зізнання перед урядом (арт. 32)⁴⁸.

Наступним артикулом законодавець намагався захистити тих осіб, котрі не знали законодавства та не вирізнялись красномовством. Зокрема, «къ тому кгды бы хто, не могучы самъ справовати речы своее у суда и не вмеючы мовити, прокуратора потребоваль; тогды судъ повинень ему зъ уряду прокуратора дати, и казати прокуратору отъ него мовити, а речъ его справовати». Також за образу господарської гідності прокуратор призначався і відповідачу. Крім цього, сироти та вдови, які не мали майна, отримали право на безкоштовну правову допомогу, а суд зобов'язувався надати з уряду захисника (власне «прокуратора»), який і представляв інтереси у суді (арт. 33)⁴⁹.

Як і в попередній редакції Статуту, іноземцям заборонялось бути прокураторами у справах, пов'язаних із рухомим чи нерухомим майном. Такі особи могли залучатись лише у такому випадку: «а ведже кому идеть о горло о честь, в таковой речы может себе прокуратора чужоземца и неоселого мети и отъ себе установити». Доповненням також стало те, що прокураторами не могли бути судді, підсудки, писар та особи, які володіли духовними маєтностями. Водночас усі названі представники могли у своїх справах як самостійно судитись, так і найняти прокураторів (арт. 34)⁵⁰.

35-й артикул встановлював відповідальність прокуратора за протиправні дії. Зокрема, в разі наявності доказів про ознайомлення та отримання ним документів свого підзахисного та передачі їх іншій стороні судового процесу, що призвело до збитків клієнта, встановлювалось таке покарання: для шляхтича — втрата честі, не шляхтича — смертна кара («горло тратить»). Таким чином, стаття не встановлювала соціальне походження для членів адвокатського корпусу⁵¹. Участь прокуратора не була обов'язковою. Підсудному дозволялось під час процесу його замінити або самостійно представляти свої інтереси: «а хтобы тежь у права сточы хотел отставити прокуратора, а самъ свою речъ мовити, або другому прокуратору речъ свою злецити, то ему вольно будеть»⁵².

Водночас, якщо прокуратор по причині хвороби не зміг особисто прибути у встановлений термін на суд (або занедужав у дорозі) та не попередив свого клієнта, щоб той знайшов іншого захисника, то обидві сторони не повинні були нічого нікому відшкодовувати, «а хотя бы третіе роки остатніе

---

⁴⁸ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо (далі. — Статут 1566). — Менск, 2003. — С. 116.

⁴⁹ Статут 1566. — С. 116–117.

⁵⁰ Там же. — С. 117.

⁵¹ Кудін С. Правовий статус адвоката у литовсько-польський період // Адвокатура України: історія та сучасність (на пошану адвоката, президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфіровича Витвицького): Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу, 24 листопада 2015 р., м. Львів. — К., 2015. — С. 55.

⁵² Статут 1566. — С. 117.

або рокъ завитый былъ, предсе ничего тратити не будетъ». Проте, після одужання він повинен був прийти до найближчого уряду і офіційно підтвердити свою хворобу, а потім «на першыхъ рокохъ» мав присягнути, що саме через «обложну форобу» не зміг вчасно прийти на суд. Аналогічно мали чинити і слуги, послані на суд своїми панами. В разі відмови прокуратором, посланцем чи слугою повідомити про свою недугу та присягнути у визначені терміни суд не враховував їх відмовки та приймав рішення згідно з цим Статутом. Одночасно встановлювалось покарання смертю за неуповноважене використання довірених печаток та підробку окремих документів з метою завдання комусь шкоди: «Такъ тежъ если бы хто кольвекъ хотечы кому шкоду учинити, а прокураторъ се учинилъ и листы отъ него подъ печатью его справилъ, а тогда бы ему сторона не поручыла, а за тымъ што кому утратилъ, таковой судъ не маеть быти держанъ, а тотъ прокураторъ, хто бы то учинилъ, ничимъ инымъ только горломъ маеть быти каранъ» (арт. 36)⁵³. Як бачимо, в цьому випадку покарання було однаковим для осіб різного походження.

Останній артикул, який стосується врегулювання діяльності прокураторів, торкався фінансових питань. Зокрема, «прокураторъ за моцью жадныхъ записовъ и никоторого вызнанья ни отъ кого не маеть у суду чинити и пенезей записаныхъ брати и съ нихъ квитовати, не маючы при себе стороны своее». Тобто будь-які фінансові операції були можливими тільки за наявності клієнта. Водночас за неможливості особистої присутності він міг офіційно у письмовому вигляді доручити це або прокуратору, або слугі: «а ведже если бы хто не могучы або не поспеючы до вряду по пенязи ехати, а хотелъ черезъ кого иного тые пенези брати и квитовати, тогда иначей не можетъ и не маеть только черезъ такового прокуратора або слугу своего, кому особливою на то моцъ и порученье листомъ своимъ подписанымъ рукою своею дасть, або передъ врядомъ близшымъ поручить, и выписомъ того вряду моцнымъ его на то меновите учинить, таковой моцный можетъ пенези брати и моцъ мети будетъ квитовати» (арт. 37)⁵⁴.

Друга редакція Статуту певний час залишалася чинною на території анексованих Польщею українських земель внаслідок Люблінської унії 1569 р. Водночас не можемо оминати увагою Третій Литовський статут 1588 р., норми якого внесли корективи щодо діяльності адвокатів. Внаслідок розширеного змісту відбулася зміна нумерації статей четвертого розділу (артикули 56–61). Головні доповнення такі:

1. Прокуратором могла бути будь-яка особа, в тому числі й іноземець («а за таковым урядовым злеценнемъ могутъ быти прокураторы и неосельи люде в том панстве у Великом княженъ Литовском»). Неписемні особи могли давати листа своєму уповноваженому зі своєю печаткою та підписами

⁵³ Там же. — С. 117–118.

⁵⁴ Там же. — С. 118.

двох шляхтичів; за таких випадків (так зване «неурядовою властю укрєпленний») уповноважений мав проживати у ВКЛ та мати шляхетське походження (арт. 56)⁵⁵.

2. У разі вирішення справ, які стосувалися смертного вироку, або тих, коли сторони письмово домовлялись, «щобъ несходячи *от* права, задосят чинити», то ніхто «*от* суду *от*ходити не повинень до окончанья sprawy» (арт. 57)⁵⁶.

3. Змінилось покарання прокураторам за протиправні дії. Зокрема, за передачу інформації іншій стороні процесу або переходу на її сторону, за використання сфальсифікованого доручення прокуратор не допускався до суду. Водночас смертна кара загрожувала тим особам, які не з'явилися до суду внаслідок хвороби, не маючи на це доказів; а за навмисне вчинення шкоди під час процесу прокуратор сплачував збитки та «взянем шляхетским на четыре недели имеет быти каранним» (арт. 59)⁵⁷.

4. Істотне доповнення стосувалось причин нез'явлення прокураторів у суді. Так, якщо він помирав дорогою до місця проведення суду, відповідач на другому судовому засіданні мав на цьому присягнути, а суд мав продовжуватись згідно Статуту. За відмову чинити присягу або взагалі за відсутності відповідача, «то естли бы о неотлагательный рокъ ишло, в той же речи уже в том другом року обвиняет се, а ежели бы о отлагательный рокъ, то за нестанье обвиняет се» (арт. 60)⁵⁸.

Наразі важко встановити, чи діяв Статут 1588 р. на території українських земель, оскільки він приймався для Великого князівства Литовського. Водночас беззаперечним є той факт, що, за сучасними дослідженнями, окремі норми Статуту використовувались у судочинстві упродовж XVII–XVIII ст.⁵⁹ Навіть після 1793 р., коли Поділля та Волинь внаслідок другого поділу Речі Посполитої були захоплені Російською імперією, певні норми Статуту використовувались на їх теренах до 1840–1842 рр.⁶⁰ Більше того, серед стародруків у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповіднику зберігається переписана у XVIII ст. копія Третього Литовського

---

⁵⁵ Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Фонди (далі — КПМЗ). — Стародрук № 186. — Арк. 120 зв.–121; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. (далі — Статут 1588). — Кн. 2. — Одеса, 2004. — С. 163–164.

⁵⁶ КПМЗ. — Стародрук № 186. — Арк. 121 зв; Статут 1588. — С. 164.

⁵⁷ Там само. — Арк. 122 зв; Статут 1588. — С. 165.

⁵⁸ Там само. — Арк. 123 зв; Статут 1588. — С. 166.

⁵⁹ Кононенко В. Рецепція литовського статутного права у Гетьманщині наприкінці 1680-х — початку 1760-х рр.: модернізація чи відстоювання «старизни»? // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. — К., 2015. — Т. III. — С. 169–190.

⁶⁰ Філінюк А., Задорожнюк А. Литовські Статути в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. — К., 2013. — Т. II. — С. 177–192.

статуту староукраїнською мовою⁶¹, а також два варіанти на польській мові: один надрукований 1694 р. у Віленській друкарні єзуїтської академії⁶², а другий там само у 1744 р.⁶³ Тому остаточне вирішення питання, норми якого саме статуту використовувались, ще чекає своїх дослідників. Водночас саме з 1793 р. розпочалося поступове впровадження російського імперського судового законодавства, яке, безперечно, регулювало і адвокатську практику.

---

⁶¹ КПМЗ. — Стародрук № 186. — Арк. 1–299.

⁶² Там само. — Стародрук № 38. — Арк. 422+30+56+6.

⁶³ Там само. — Стародрук № 37. — Арк. 422+11+54+20+32+57+20.